

1.

Ta je knjiga rezultat autorovog nastojanja da ukaže na osnovne probleme svakodnevnog života s kojima se suočavala radnička klasa u Hrvatskoj i Slavoniji za vrijeme trajanja Austro-ugarske nagodbe, odnosno od osnivanja prvoga radničkog društva u Hrvatskoj (1867. osnovano je u Osijeku »Osječko radničko-obrazovno društvo«) pa do izbijanja prvoga svjetskog rata. Taj je zadatak — uzimajući u obzir stupanj istraženosti arhivskih izvora i nepotpunih statistika — Kovačević izvršio veoma uspješno, ispunjavajući osjetnu prazninu u našoj ekonomsko-socijalnoj historiografiji a dijelom i nadopunjavajući radove Igora Karamana.¹ Umjesto da konzultira nekoliko opširnih hrvatskih, mađarskih i austrijskih statistika, kao i izvještaje socijalističkih sindikata o radnim i plaćevnim uvjetima radnika, izvještaje inspektora i obrtnih nadzornika o pregledima tvornica i obrtnih radionica, te radnička glasila, zainteresirani istraživač povijesti radničkog pokreta može se sada koristiti podacima iz Kovačevićeve knjige, koja je priređena s velikom pažnjom i savjesnošću.²

U toj knjizi autor razmatra pojave vezane uz položaj radničke klase koje je moguće statistički interpretirati. Na takav pristup potakle su ga Marksove instrukcije delegatima Privremenog centralnog vijeća prilikom osnivanja Prve internacionale (1864) o potrebi vođenja statistika radi proučavanja ekonomskog položaja radničke klase (8). Gotovo sve komponente koje prema Marks-u ulaze u tu statistiku obradio je Kovačević u svojoj knjizi, iako ih je nešto drugačije grupirao s obzirom na raspoloživi materijal i specifične prilike. Veoma je korisno što je autor uspoređivao položaj radnika Hrvatske s položajem radnika na međunarodnom planu i s prilikama radništva u hrvatskoj provinciji. Takav su pristup omogućili autoru njegovi prethodni radovi.³

¹ Ovdje mislim na radove *I. Karamana* okupljene u knjizi »Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću« (Zagreb 1972), u kojoj se nalazi i rasprava »Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja u habsburškoj monarhiji nakon ukidanja feudalnih odnosa (1849.—1873.)«, objavljena još 1967. godine u Priložima za ekonomsku povijest Hrvatske, te na rad »Osnovna obilježja društveno-ekonomske i nacionalne strukture gradskog stanovništva u sjevernoj Hrvatskoj potkraj 19. i na početku 20. stoljeća«, objavljen u JIČ-u br. 4/1969. god. Rasprava »Osnovna obilježja razvika industrijske privrede u hrvatskim zemljama do prvoga svjetskog rata«, a osobito rad »Ekonomske prilike i formiranje radničke klase u Slavoniji u drugoj polovici 19. stoljeća« objavljeni u toj knjizi (posljednji je pod nešto promijenjenim naslovom izašao u zborniku Materijali naučnog skupa »Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama — Osijek 1867«, Slav. Brod 1969) od posebnog su značenja, jer se autor koristio istim izvorima kao i Kovačević.

² Prilikom štampanja potkralo se nekoliko štamparskih pogrešaka, te je autor izradio ispravak, koji je priložen knjizi, što je veoma korisno. Neka autor korigira navod da je list *Radnički prijatelj* izašao u svega 17 brojeva (prema radu V. Oštrića, »Radnički prijatelj« — prvi radnički list u Hrvatskoj, *Putovi revolucije* 5, 1965, 209 očuvano je ukupno 30 brojeva lista).

³ *Ivan Kovačević*, Radnički pokret u Slavanskom Brodu (1873—1918) (neobjavljena disertacija); *Isti*, O socijalistima Jugoslovenima u Švajcarskoj krajem XIX veka i uticaju njihove delatnosti na radnički pokret u jugoslovenskim zemljama, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Beograd 1967, knj. 4, 83—124.

Rad je podijeljen u dva osnovna dijela, a granicu između njih čini 1903. godina, kao doba kada dolazi do Narodnog pokreta protiv Khuena i jačanja radničkog pokreta na čitavom području Hrvatske i Slavonije. Moje je mišljenje da ta granična godina nije najsretnije odabrana, te da bi kod radova socijalno-ekonomske problematike trebalo više usvajati ekonomsku periodizaciju. Takva granična godina mogla bi biti 1873, kad je za bana imenovan Ivan Mažuranić, ali i osnovano zagrebačko radničko društvo, otvorena pruga Ugarska — Rijeka i bečka međunarodna privredna izložba, a izbija i financijsko-poduzetnička ekonomska kriza kao prethodnik dugotrajne agrarne krize. Međutim tada se postavlja i pitanje godine kojom rad počinje. Možda je položaj radničke klase na području Hrvatske i Slavonije trebalo početi istraživati od 1849. godine, kad počinje proces industrijske revolucije na našem području, a ne od 1867. godine, jer osnivanje radničkog društva u Osijeku, usprkos svom značenju, ipak nije neposredno utjecalo na položaj radnika na području čitave Hrvatske i Slavonije.

Oba dijela sastavljena su od istovrsnih poglavlja: Ekonomska osnova, radna snaga, radno vrijeme, nadnica (nominalna i realna), socijalno osiguranje i zaštita pri radu, zdravlje i nezgode pri radu te borba radnika za bolje radne i životne uvjete. Mislim da je svako poglavlje trebalo još dalje podijeliti kako bi se dobila veća preglednost te složene problematike, iako je taj nedostatak dijelom naknađen indeksom pojmova na kraju knjige.⁴

2.

Prvi dio obrađuje položaj radnika od 1867. do 1903. godine, ali se autor često vraća u prednagodbenačko razdoblje pri opisu društveno-ekonomskih promjena i specifičnog položaja građanske i vojne Hrvatske. »Nepovoljne okolnosti za društveno-ekonomski razvitak, karakteristične za politički i ekonomski potlačene zemlje, posebno veliki udio poljoprivrede u strukturi stanovništva, koji je ostao glavna oznaka ekonomskog razvitka i zaostalosti do sloma Monarhije, uzrokovali su posebnu strukturu radničke klase sa svim njenim individualnim društveno-ekonomskim osobinama, specifičan ekonomski položaj radnika i uopće razvitak radničkog pokreta«, ističe Kovačević na kraju prvog poglavlja (49). Ekonomske krize koje su počele ciklički potresati mlade kapitalističke države, kakva je bila i Austro-Ugarska Monarhija poslije 1848, odrazile su se i na strukturi i položaju radnika na području sjeverne Hrvatske na početku 70-ih godina, te nominalna nadnica radnika poslije 1875. godine neprestano opada (104). Koristeći se austrijskim i mađarskim statistikama autor nam je znatno proširio saznanje o položaju i strukturi radničke klase na području tadašnje Hrvatske i Slavonije. Treba donekle korigirati autorovo mišljenje o nepotpunim statistikama (10, 102). U odnosu na međuratno razdoblje, kada je statistička služba sve do početka 30-ih godina gotovo potpuno zanemarena, statistike koje nam je ostavila Austro-Ugarska Monarhija veoma su iscrpne i sveobuhvatne, te omogućavaju ekonomskom povjesničaru donošenje mnogo bolje potvrđenih zaključaka nego istovrsnom istraživaču međuratnog razdoblja. Neprikladno je samo u tome što ni jedna statistika rađena za potrebe kapitalističkog društva nije vodila računa o

⁴ Npr. poglavlje o nadnicama (102—144) moglo se podijeliti na opis nadnica poljoprivrednih radnika, zanatskih radnika, industrijskih radnika, analizu realne nadnice itd. Slično se mogu podijeliti i ostala poglavlja.

klasnoj društvenoj podjeli, te zbog toga nije ni prilagođena klasnim razmatranjima. Autor ipak iz postojećeg materijala izvlači dobro potvrđene zaključke o pogoršanju položaja radničke klase na prijelazu stoljeća, o prevladavanju poreza na leđa radnika (138), te o sve većem raslojavanju društva na bogate i siromašne (145).

Vodeći računa o složenosti problematike, Kovačević nam je prvi na jednom mjestu prikazao razvoj socijalne zaštite radnika putem rudarskog i radničkog osiguranja, kao i ulogu radničko-obrtničkih društava i tvorničkih blagajni za međusobno pomaganje radnika.⁵ Obmanjivanje radnika da će se socijalnom zaštitom poboljšati socijalni položaj radnika i reakcije različitih radničkih grupacija na te pokušaje, u vrijeme kada se položaj radnika neprestano pogoršava, plastično su prikazani. Skupinom dobro izrađenih tabela analizirane su bolesti radnika kao posljedica povećanja intenziteta rada i dugoga radnog vremena. Autoru očito nije poznat rad Branke Pribić o toj temi.⁶ U poglavlju »Borba radnika za bolje radne uvjete« faktografskom rekonstrukcijom prikazana su nastojanja zanatlijskih radnika da poboljšaju svoj materijalni položaj štrajkaškim i tarifnim pokretima. Budući da autor uočava da su jača kretanja radnika u toj fazi postojala samo u Zagrebu i Osijeku, šteta što se ne koristi svom dostupnom literaturom.⁷ Autor ukazuje na sitnozanatlijski mentalitet radnika u gradskim centrima koji, skloniji kompromisu nego klasnoj borbi, pribjegavaju sporazumima s poslodavcima (219). Za taj period karakteristična je »još uvijek ne do kraja izvršena ekonomska diferencijacija« (221), te je i Socijaldemokratska stranka (osn. 1894), kao »stranka bez izrazitijeg proleterskog obilježja«, nastojala okupiti sve slojeve pogođene društveno-ekonomskim razvitkom (sitne zanatlije, sitne trgovce, sitno seljaštvo i inteligenciju, te radnike). Ipak stranka postaje sve značajniji politički faktor.

3.

Period od 1903. do 1914. obrađen je isto kao i prethodni. Nova situacija u kojoj su tri uzastopne ekonomske krize zaoštravale socijalno-ekonomske suprotnosti djeluje na jačanje radničke klase, te se pojačava i klasna borba. U tome periodu dalje sazrijevaju već započeti procesi. Pojačana je akumulacija kapitala na račun sela, a prezaduženost seljačkog posjeda uvjetuje proletarizaciju dijela seljaštva, koje odlazi u gradove ili emigrira u vanevropske zemlje. U gradovima se otvaraju nova tvornička poduzeća, te time jača sloj tvorničkih radnika, pa u tome periodu nestaje prijašnja prevlast industrijskih pogona u izvangradskom području (241). Međutim, usprkos privremenom ekonomskom poletu

⁵ Radi informacije napominjem da je časopis za kulturu i prosvjetu *Kaj*, br. 3, 1973. posvećen stogodišnjici Zagrebačkog obrtničko-radničkog društva za međusobno podupiranje i naobražanje u kojem suradnici IHRPH-a pišu o djelovanju toga društva.

⁶ *Branke R. Pribić*, O zdravstveno-socijalnim prilikama radništva u Zagrebu prvih godina XX stoljeća, *Liječnički vjesnik*, 2/1968.

⁷ Među ostalim treba istaći rad *M. Gross*, Borba zagrebačkih radnika za sindikate (1890—1895), Iz starog i novog Zagreba, I, 1957, gdje se na str. 263 nalazi tabela štrajkova; rad *M. Despot*, Nekoliko dokumenata o štrajkovima stolarskih radnika u tvornici Bothe i Ehrmann godine 1900. i 1902. u Zagrebu, *Putovi revolucije*, 9, 1967, 197—233. Za položaj radnika na teritoriju građanske Hrvatske do 1873. godine relevantna je i knjiga *M. Despot*, Industrija građanske Hrvatske 1860—1873, Zagreb 1970, u kojoj ima podataka o radnim uvjetima i zaradi radnika određenih vrsta.

u razdoblju između kriza, osnovno obilježje Hrvatske i Slavonije i dalje ostaje privredna nerazvijenost, te 1910. godine još uvijek živi od poljoprivrede 78,82% stanovništva (1890. 84,56%). Kovačević ukazuje na negativne posljedice ekonomske emigracije, jer u prvom deceniju 20. stoljeća iseljava iz Hrvatske više od 10% stanovništva, i to upravo onog najbolje dobi. Zbog odlaska velikog broja zanatlijskih radnika u emigraciju (zanatlijski radnici čine 13% ukupnog broja iseljenika) dolazi do pojačane imigracije stranih radnika u zemlju, i do jačeg uključivanja nekvalificiranih maloljetnih radnika u proizvodnju. Na temelju raspoloživog materijala Kovačević detaljno analizira strukturu radne snage uspoređujući je s prijašnjim stanjem.

Borbama za skraćivanje radnog vremena, odnosno otporu radnika protiv njegova produžavanja u vrijeme ekonomskih kriza, kada je otpornost radničkih sindikata znatno smanjena, autor također posvećuje veliku pažnju, ukazujući na to da je skraćivanje radnog dana bilo omogućeno promjenama u tehnici proizvodnje i povišenjem stepena eksploatacije radnika pojačanim intenzitetom rada. Kretanje nadnica Kovačević prati izmjenjivanjem perioda privrednog prosperiteta i privredne stagnacije, uočavajući pravilno njihovu uzajamnost. Autor opaža da se nadnica snižava uvođenjem rada u akordu i sve češćim globama u nekim vrstama industrije. Suprotno tome nadnica se povisivala gotovo isključivo pomoću kolektivnih ugovora nakon tarifnih ili štrajkaških pokreta. Izvršena je djelomična rekonstrukcija kretanja realnih nadnica na osnovi očuvanog materijala, što omogućava autoru stvaranje zaključka da se od 1900. do 1910. godine položaj radničke klase na području Hrvatske i Slavonije neprestano pogoršava, usprkos jačanju radničkog pokreta i uključivanju Socijaldemokratske stranke u politički život (322).

Kao i u prvom dijelu, autor i ovdje analizira tadašnje socijalno zakonodavstvo, odnosno zak. čl. XIX od 1907, kojim je socijalno osiguranje zajedno s osiguranjem od nezgoda pri radu centralizirano u Zemaljskoj blagajni, što je omogućilo poslodavcima izigravanje zakona. Slaba socijalna zaštita radnika u vrijeme kada nezaposlenost nekih kategorija radnika raste, prisilila je radničke sindikate da i dalje vode računa o socijalnoj zaštiti radnika novčanim pomaganjem, te su tu ulogu ispunjavali i u tome periodu prema svojim mogućnostima. Kovačević i u tome dijelu opisuje higijensko-tehničke nedostatke tvornica, te se vidi da se prilike u odnosu na prijašnje stanje nisu mnogo izmijenile, a da je pitanje zaštite radnika na poslu isto tako akutno pred prvi svjetski rat kao i u počecima radničkog pokreta. Iz donesenih podataka vidi se da je po broju umrlih od tuberkuloze Zagreb imao primat među evropskim gradovima, a i hrvatski prosjek uvrstio je to područje među najugroženija od ove proleterске bolesti (348). Slaba ishrana, prenatrpanost stanova i uzaludni pokušaji socijalista da se položaj radnika poboljša »dok radnička klasa ne postane dovoljno moćan faktor da sama, uz ostale probleme, riješi i ova pitanja« (354) predmet su autorovog istraživanja, koji ukazuje na nemoć radništva da se udruženim snagama suprotstavi organiziranoj eksploataciji poslodavaca. Ipak, uslijed zaoštravanja društvenih suprotnosti i jačanja klasnih borbi između vladajuće klase — industrijske buržoazije i feudalne aristokracije — i radničke klase nisu bili ozakonjeni projektirani zakoni o radnim odnosima kojima bi se položaj radnika još više pogoršao.

U posljednjem poglavlju, u kojem se opisuje borba radnika za bolje radne i plaćevne uvjete posredstvom sindikata i Socijaldemokratske stranke, osjeća se bolja

istraženost te problematika na području Srijema, zahvaljujući monografiji A. Radenića o položaju i borbi seljaštva u Srijemu od kraja 19. stoljeća do prvog svjetskog rata i monografskim istraživanjima samog autora. Neka ponavljanja u tome poglavlju nije bilo moguće izbjeći s obzirom na kompoziciju sadržaja. To se osobito odnosi na odnos poslodavaca prema uređenju radnih odnosa i na stavove sindikata i socijaldemokrata prema tom pitanju. Za pohvaliti je autorovo nastojanje da, zbog nedostatka monografske obrade socijalističke ideje poslije 1907. godine, u vrijeme pisanja knjige pokuša rekonstruirati prilike u Socijaldemokratskoj stranci i sindikatima do prvoga svjetskog rata, iako se i tu osjeća bolje autorovo poznavanje problema na području istočne Slavonije i Srijema. Knjizi su na kraju priložene 33 tabele koje, uz 108 tabela uklopljenih u tekst i izrađenih velikim trudom, podižu vrijednost rada. Na kraju knjige priopćen je — po mojem mišljenju suviše kratak — zaključak koji je preveden na francuski ujedno i Résumé. Korištenje knjige olakšano je izrađenim popisom izvora i literature, registrom ličnih i geografskih imena i registrom pojmova.

Na kraju ovog prikaza želim reći da je materija obrađena veoma savjesno, te da su korišteni mnogi razmjerno malo poznati izvori. Autor je pokazao mnogo istraživačke inventivnosti pri interpretaciji brojčanih podataka iznesenih u knjizi, te je rad rezultat sistematskog i dugotrajnog istraživanja. Zanimljivo je da je usprkos autorovom pokušaju da politička zbivanja ostavlja po strani knjiga protkana političkim događajima vezanima uz rad sindikata, radničkih društava i Socijaldemokratske stranke. Jasno je da je težište na ekonomskom položaju radnika, a politička historija radničkog pokreta opisivana je tako da su davana samo osnovna obilježja u određenom vremenu s najnužnijom dokumentacijom. Ipak autorovo nastojanje u odnosu na ostvarenu realizaciju u knjizi govori o nužnosti ispreplitanja različitih povijesnih pristupa prilikom obrade određenih problema koji tangiraju šire društvene slojeve. U poglavljima vezanima uz pokretljivost stanovništva i migraciju radne snage ocrtava se autorov pokušaj sociološkog pristupa, a interdisciplinarni pristup uočljiv je i u poglavljima u kojima se obrađuje ekonomska osnova.

U svakom slučaju hvalevrijedan je autorov trud da nam u jednom djelu prikaže ekonomski položaj i strukturu radničke klase ondašnje Hrvatske i Slavonije kroz gotovo pola stoljeća, i da je autor u svom naporu uspio, pridonoseći boljem poznavanju društva sjeverne Hrvatske za vrijeme trajanja Austro-ugarske nagodbe.

Mira Kolar-Dimitrijević

LAV TROCKI, KNJIŽEVNOST I REVOLUCIJA

Izd. Otokar Keršovani, Rijeka 1971, str. 384.

»Književnost i revolucija«, jedna od knjiga »Izbora iz djela«, što ih izdaje »Otokar Keršovani«, sastoji se od niza studija i prigodnih članaka koje je sam Trocki proširio, dopunio i predao u štampu 1923, ne smatrajući ih još uvijek potpuno završenim. Prvi dio knjige posvećen je »suvremenoj književnosti«, dakle književnosti na početku dvadesetih godina XX stoljeća, dok drugi dio sadrži niz članaka napisanih u međurevolucionarnom razdoblju od 1907. do 1914, koji, kako sam Trocki kaže, »nipošto ne iscrpljuju periodu egoističkog preporoda,